

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/51/4-10

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

YENİ AŞKARLANMIŞ “DƏDƏ QORQUD” ƏLYAZMASI: EPOSUN YENİ BİR VARIANTI

Açar sözlər: əlyazma, adlandırma, boy, başlıq, bədii tərtib, folklor

Key words: manuscript, nameing, party, title, artistic composition, folklore

Ключевые слова: рукопись, наименование, часть, название, художественная оформление, фольклор

Giriş

2019-cu il türk dünyası, bütövlükdə türkologiya üçün əlamətdar bir hadisə ilə yadda qaldı: oğuzların ana kitabı “Dədə Qorqud”un yeni bir əlyazması aşkarlandı. Əlyazmanın mətni qısa bir müddətdə Türkiyədə Yusif Azmun, Mətin Ekici və 4 nəfərlik heyət: Naser Xaze Şahgüli, Yaqubi Vəliullah, Ağtabai Şahrüz və Behzad Sara tərəfindən nəşr edilmişdir. Əsər həmçinin İranda və Azərbaycanda çapa hazırlanmışdır. Yeni əlyazma Türkiyədə üç adla: “Dədə Qorqudun üçüncü əlyazması” (Y.Azmun), “Dədə Qorqud kitabı. Türkiyə/Türkmən səhra nüsxəsi” (M.Ekici) və “Dədə Qorqud kitabının Günbət yazması” (N.Şahgüli və b.), Azərbaycanda isə “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması” (Ramiz Əskər) adları ilə çap olunmuşdur. Əlyazmanın çox qısa müddətdə bir neçə dəfə nəşr olunmasının başlıca səbəblərindən biri də, fikrimizcə, onun həcmnin kiçik olması ilə (31 vərəq) bağlıdır. Yeni aşkarlanmış əlyazma “Türkologiya” jurnalının 2019-cu il, 3-cü sayında (səh.86-121), eləcə də keçən ilin oktyabr ayında Azərbaycan Dillər Universitetində “Sovet-Türk kollokviumu”nun 30 illiyinə həsr edilmiş dəyirmi masada geniş müzakirə olunmuşdur. Sonuncu müzakirədə biz də iştirak etmiş və əlyazma ilə bağlı bəzi məsələlərə öz münasibətimizi bildirmişik (Türkologiya, N4, 2019, səh. 34-97). Bu yazıda isə əlyazmanın özü və onun nəşrləri haqqında bəzi fikir və mülahizələrimizi diqqətə çatdırırıq.

Öncə onu qeyd edək ki, yeni aşkar edilmiş əlyazmanın adlarından heç biri əlyazmaşünaslığın, mətnşünaslığın meyarları və tələblərinə uyğun gəlmir. Əlyazma kitabının “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması” adlandırılması o deməkdir ki, yeni aşkarlanmış əlyazmanın mətni eposun əvvəlki iki əlyazma nüsxəsinin (Drezden, Vatikan) mətninin ya eynidir, ya da heç olmasa, onlar arasında məzmunca müəyyən bir uyğunluq vardır. Halbuki yeni aşkarlanmış əlyazma ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un məlum əlyazma nüsxələri arasında mətn baxımından uyğunluq və bağlılıq, demək olar ki, yoxdur. Deməli, bu əlyazmanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması adlandırılması mətnşünaslıq baxımından düzgün sayıla bilməz. Əlyazmanın “Dədə Qorqud kitabının Türkmən səhra nüsxəsi” adlandırılması da heç bir meyara uyğun gəlmir. Qeyd edək ki, “nüsxə” məsələsinə bizdən öncə Türkiyə alimi Osman Fikri Sərtqaya aydınlıq gətirmişdir: “Günbəd yazmasının ne Drezden ne de Vatikan yazmaları ilə ilgisi yoktur... Günbəd (Türkmən Sahra) yazması... “nüsha” değil, ancak “paralel metin” olma özelliği taşımaktadır” (“Türkologiya”, N3, 2019, səh. 93). Biz də bu fikri dəstəkləyir və məsələ ilə bağlı onu diqqətə çatdırırıq ki, əlyazmaşünaslıqda *nüsxə* termini hər hansı bir əsərin ilkin əlyazmasından köçürülmüş əlyazma kitabı anlamında işlənir. Məsələn, Füzuli divanının Konya nüsxəsi dedikdə o başa düşülür ki, bu əlyazma, şairin divanının daha qədim olan, tutaq ki, Bakı və ya Daşkənd nüsxəsinin mətnindən köçürülmüş bir əlyazma kitabıdır. Təbii ki, bu əlyazma nüsxələrinin mətnləri arasında müəyyən kiçik fərqlər ola bilər, lakin bu şərtlə ki, həmin ayrıntılar əsərin ümumi məzmunu və mətninə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edəcək səviyyədə olmasın. Deməli, yeni aşkarlanmış əlyazmanın “Dədə Qorqud” kitabının Türkmən səhra nüsxəsi” adlandırılması da mətnşünaslıq baxımından düzgün deyil. Eyni sözləri “Dədə Korkut Kitabının Günbət Yazması” adına da bütünlüklə aid edirik. Maraqlıdır ki, Yusif Azmun yeni aşkarlanmış əlyazmanı “Dədə Korkut”un üçüncü əlyazması”, “Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən səhra nüshəsi” adlandırsa da, kitaba yazdığı ön sözdə onu “Kitabi-Dədə Qorqud”un variantı sayır: “Bu yazma ahenkli və ritmli cümlələriylə Kitabi-Dədə Korkut’un bir varyantıdır”. Onu da qeyd edək ki, Y.Azmun əlyazmanın fonetik özəlliklərinə dayanaraq onu köçürənin “Azərbaycanlı biri olduğu” qənaətindədir. Müəllif həmçinin mətndəki *utdurmak* sözünün açıqlanmasında bu sözün əskidə *yutdurmak* (uddurmaq) olduğunu vurğulayaraq söz başında *y* səsinin, eləcə də müvafiq hərfin düşümünə görə əlyazmanın Təbrizdə hazırlanmasını qeyd edir. Tanınmış Türkiyə alimi Əhməd Bican Ercilasun da yeni aşkarlanmış əlyazmanın mətninin səciyyəvi dil özəlliklərinə dayanaraq onun Güney Azərbaycanda hazırlanmasını

vurğulayır. Alim bu özəlliklər sırasında feilin əmr şəklinin göstəricisi olan *-gilən* morfemini, eləcə də məsdər şəkilçisində ahəng qanununun pozulmasını (*əksilmaq, tükənmaq, döğüşmaq* və s.) feli sifət şəkilçisi *duğı* morfemini (*gəlduğı, gəzdürduğı* və s.) xüsusi olaraq qeyd edir. R.Əskər isə əlyazmanın leksik xüsusiyyətləri əsasında onun Azərbaycanda köçürüldüyünü diqqətə çatdırır. Alim bu fikrinə sübut olaraq *polad, partal* (paltar), *hündür, eşikağası, marix, oğru, uşaq* və s. kimi sözlərin yalnız Azərbaycanda işləndiyini diqqətə çatdırır.

Yeni aşkarlanmış əlyazmanı Mətin Ekici tam şəkildə bu cür adlandırmışdır: “Dede Korkut Kitabı. Türkiстан/Türkmən Sahra Nüshası. Soylamalar və 13.Boy: Salur Kazan”ın Yedi Başlı Ejdehayı Öldürməsi”. Açıqlama səciyyəli bu uzun addakı “Soylamalar” başlığı tamamilə doğrudur, çünki əlyazmanın mətninin əsasını “Kitabi-Dədə Qorqud”un hər iki məlum əlyazma nüsxəsində də olan söyləmələr/soylamalar (alqışlar, nəsihətlər, hikmətli sözlər) təşkil edir. Qeyd edək ki, əlyazmanın əvvəlində boy (fəsil, bölmə) anlamında işlənmiş *soy* sözü müəyyən mənada mətdəki bölümlərin ipucu – açarındır: irəlincədən onun məzmunu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır: “*Bu soyda (seçdirmə bizimdir – M.N.) Dədənin müddəası budur ki, hər kim, bəlkə hər nəstə öz həddində və kəmalında olsa, yaxşıdır. Əhli-iste’dadı kəmalı-təhsilinə tərğib edüb moizə eylər. Ağız açub bir Allahun adını kim adamaz? Adaduğı ərənlər könli içində mö’mini-müttəqi gərək*” (1b). Bəri başdan qeyd edək ki, bu kiçik mətdəki *adamaz, adaduğı* sözlərini Y.Azmun bu şəkildə oxumuşdur: *adəmzadəduğı – səh.26*. Mətnin sonuncu cümləsindəki *müttəqi* (Allahdan qorxan; dindar, mö’min) sözü isə M.Ekici və R.Əskərin nəşrlərində *həqir* şəklindədir. Y.Azmun bu sözü düzgün oxumuş, lakin *mömin* (mü’min) sözündən sonra *və* də artırmışdır, halbuki mətdə bu leksik vahid yoxdur. Şahgüli və b. isə sonuncu iki sözü bu şəkildə oxumuşlar: *mö’mini müttəqi* (səh.200). Mətnin məzmunundan çıxış edərək bu sözlərin izafətlə oxunuşunu düzgün sayırıq: *mö’mini-müttəqi* (Allahdan qorxan mömin). Qeyd edək ki, yuxarıdakı kiçik mətni verməkdə bir məqsədimiz də diqqəti yeni aşkarlanmış əlyazmanın nəşrlərində müşahidə olunan yanlış oxunuşlara (bunların sayı az deyil və ayrıca bir araşdırmanın mövzusu) yönəltməkdir.

İndi isə M.Ekicinin nəşrindəki 13-cü boy məsələsi üzərində dayanmaq istəyirik. Qeyd edək ki, bizdən öncə Ramazan Qafarlı və Seyfəddin Rzasoy yeni aşkarlanmış əlyazmaya və 13-cü boy məsələsinə öz münasibətlərini ətraflı şəkildə bildirmişlər (“Türkologiya”, N4, 2019, səh. 94-109). Təcrübəli folklor mütəxəssisləri kimi, onların fikrincə, “... bu əlyazma mətnləri (*şərti olaraq “Dədə Qorqud”un 3-cü əlyazması” adlandırılmış yeni əlyazmanın və eposun məlum iki əlyazmasının mətnləri – M.N.*) tam fərqli poetik struktur tipologiyalarına malikdir və bu mənada “Kitabi-Türkmən lisanı” heç bir halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi və əlyazması hesab oluna bilməz” (“Türkologiya”, N3, 2019, səh. 106). Yeni aşkarlanmış əlyazmadakı cəmi 5 vərəqdə (26b-31a) yer alan kiçikhəcmli boyun (Salur Qazanın yeddibaşlı əjdəhanı öldürməsi) “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyu kimi təqdim edilməsini biz də doğru sayırıq. Fikrimizcə, bu əlyazma, ümumiyyətlə, gətürdükdə soylamalardan və kiçikhəcmli bir boydan ibarət tamamilə yeni bir mətdir – “Dədə Qorqud”un variantlarından – paralel mətnlərindən biridir. Onu da qeyd edək ki, Y.Azmun əlyazmanı “Soylamalar və İki Yeni Boy ile Türkmən Sahra Nüshası” adı altında nəşrə hazırlamışdır. Tədqiqatçı həmin iki boyu şərti olaraq belə adlandırır: “Salur Kazan”ın Araz suyu ilə Kars Kal’asını aldığı boy” və “Salur Kazan”ın yedi başlı ejdehayı öldürdüğü boy”. Qeyd edək ki, R.Əskərin çapa hazırladığı mətdə də iki boy vardır və onların şərti adları Y.Azmunun nəşrindəki kimidir: “Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qəl’əsini alması”; “Qazan xanın yedi başlı əjdəhanı öldürməsi”.

Bu “boy”lardan birincisinin mətni əlyazmada cəmi iki vərəq (24a-25b) həcmindədir və burada Qazanın özünü öyməsindən danışılır. Qazan öncə sərhəd bəylərindən bir çaparın gələrək onun üstünə on min yağının yürüməsi xəbərini verməsindən söz açır. Sonra isə düşmən qoşununun sayını on-on artıraraq sonda yüz minə çatdırır:

“*Qeysər Salur iyəsi, dumanlı dağ bürüsü, Salur yegi, Eymur görki, Zülqədər dəlüsi, Bayındır padşah vəkili Qazan der: Ağalarum ilən ala qarlı, gög sünbüllü dağlara ava getmiş idüm, içür idüm. Sərhəd beglərindən çapar gəldi: “Qazan, nə içərsən? On min yağı üstünə gəldi.”*”

On min yağı gəldüğünü eşidəndə qol götürüb aq otaq içində oyuna girdüm.

İyirmi min yağı gəldi, - deyəndə yerümdən imrənmədüm.

Otuz min yağı gəldi, - deyəndə hiçə saydum.

Qırx min gəldi, - deyəndə qara gözümün ucından qıya baxdum, qımzanmadum.

Əlli min gəldi, - deyəndə əl verüb əlləşmədüm, “azdır”, - dedüm.

Altmış min gəldi, - deyəndə Allahı andum, atlanmadum.

Yetmiş min gəldi, - deyəndə yetlənəmədüm.

Səksən min, [gəldi], - deyəndə səksənəmədüm.

Doqsan min yağı gəldi deyəndə, - arxaluqcaq idüm, donum geydüm.

Yüz min yağı gəldi, - deyəndə yüz çevirüb qayıtmadum”.

Qeyd edək ki, Qazanın bu öyü – soylamasının azacıq fərqli variantı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxarduqı boyı bəyan edər” adlı 11-ci boyunda da yer almışdır. Yeni əlyazmadan fərqli olaraq Qazan bu boyda kafirlərin ona: “bizi öy”, - deyərkən yalnız bir parçasını verdiyimiz aşağıdakı soylamanı dilə gətirir:

On bin ərdən yağı gördüm isə, “oyunum” de[mə]düm.

Yigirmi bin ər yağı gördüm isə, yelmədüm.

Otuz bin ər yağı gördüm isə, ota saydum.

Qırq bin ər yağı gördüm isə, qıya baqdum.

Əlli bin ər [yağı] gördüm isə, əl vermədüm.

Altmış bin ər [yağı] gördüm isə, alışmadum.

[Yetmiş bin ər yağı gördüm isə, yeləmədüm]

Səksən bin ər yağı gördüm isə, səksənmədüm.

Toqsan bin [ər] yağı gördüm isə, tonanmadum.

Yüz bin ər [yağı] gördüm isə yüz dönəmədüm.

(Oğuzların diliylə Dedem Korkut'un kitabı. Hazırlayan: Mustafa S.Kaçalin, Ankara, 2017, səh. 190)

Bu fakt Dədə Qorqud dastanlarının uzun bir müddət ərzində müəyyən dəyişikliklərlə yaddaşlarda qorunub-saxlandığını, şifahi şəkildə nəsilərdən nəsilərə ötürüldüyünü sübut edir. Qeyd edək ki, yuxarıdakı parçalar arasında yaxın bir səsləşməyə baxmayaraq onlar tamamilə fərqli məqamlar da özünü göstərir. Bu məsələyə bizdən öncə diqqət yetirən R.Qafarlı yazır ki, həmin oxşar parçalar “şifahi epik ənənənin standartlıq qanunu əsasında ayrı-ayrı zamanlarda yaranmışdır. Bu, nağıl və dastan mətnlərindəki iki qat, üç qat təkrarlanma sistemində olduğu kimi şifahi poetik mətn elementidir”. (“Tükologiya”, №4, 2019, səh.65)

Yeni əlyazmadakı sözügedən bölümdə Qazan yuxarıda verdiyimiz soylamasından sonra namaz qılır, ya Məhəmməd, ya Əli deyir (sonuncu söz burada açıq-aşkar bir şübhəli təəssübkeşliyi olmasını təsdiqləyir) və önündə kimləri *çarxçı* (döyüşdə öncü, öndə gedən) buyurmasını söyləyir. Onlar sırasında Dədə Qorqud dastanlarında adı çəkilən Qaraqünə oğlu Qara Budaq və Qıyan oğlu Dəli Dondarla yanaşı, qurçubaşı Xan Əfşarın da adına rast gəlirik. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qurçubaşı (Səfəvilər dövründə atlı mühafizə alayının başçısı) kimi bir vəzifə sahibinə, eləcə də Xan Əfşar adlı şəxsə rast gəlmirik. Maraqlıdır ki, “yüz min kafirin qırıldığı” bilən Qazan xan qələbədən sonra Akça Qala Sürməlidə Lələ Qılbaşı daruğa (darğa) təyin edir. Qeyd edək ki, monqol mənşəli *daruğa* sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qeydə alınmamışdır. “Yeddi gün, yeddi gecə kafirə qılıç çalan” Qazan sonda Qars qalasını alır və bəylər ilə Təbrizin cənubundakı Sürxab (Eynəli) dağına gəzintiyə çıxır (“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu toponimlər də yoxdur). Bütün bu hadisələr Qazanın dilindən verilir və açıq-aşkar bir öyü (özünü öymə) təsirini bağışlayır.

Əlyazmanın ən sonunda yer alan və Qazanın yeddibaşlı əjdəhanı öldürməsindən bəhs edən hissəni ayrıca bir boy kimi təqdim edən Y.Azmun və R.Əskər Qars qalasının alınması ilə bağlı bölümü də boy adlandırmışlar. Məsələ ilə bağlı M.Ekicinin fikri isə bir qədər fərqlidir. Onun fikrincə, bu bölüm əlyazmada yeganə olan boya – Qazanın yeddibaşlı əjdəhanı öldürməsi boyuna hazırlıq məqsədi daşıyan bir hissədir. M.Ekici bu fikrinə sübut olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsindəki Dirsə xan oğlu Buğac, eləcə də Qanlı Qoca oğlu Qanturalı haqqındakı boylarda da buna bənzər bir durumun yer aldığını, yəni eposun bu hissələrində də əsas hadisədən ayrılma biləcəklər yerlərin olduğunu diqqətə çatdırır. Biz də folklorçu mütəxəssisin bu arqumentləri ilə razılaşıq və hesab edirik ki, əlyazmadakı Qazanın Qars qalasını almasından bəhs edən hissə məzmununa görə ayrıca bir boy üçün vacib olan meyarlara cavab vermir və əslində öyü-soylama təsirini bağışlayan bir bölümdür.

İlk vərəqi itmiş yeni əlyazmanın heç bir yerində başlıq yoxdur. Bununla belə, onun mövcud 1b və 2b vərəqlərində qırmızı xətlə yazılmış başlıq səciyyəli iki kiçik mətn vardır ki, biz onlardan birini yuxarıda verdik. Qırmızı mürəkkəblə yazılmış hər iki başlıqda – soyda Dədənin (Dədə Qorqudun) məqsəd və məramına aydınlıq gətirilir, mətnin qısaca məzmunu verilir. Bu fakta əsasən düşünürük ki, əlyazmanın itmiş ilk vərəqində onun qırmızı mürəkkəblə yazılmış adı var imiş.

Əlyazmanın mövcud 3a, 4a, 5b, 7b, 9a, 11a, 14b, 15b, 16a, 17a, 17b, 18b, 19b, 20b, 22a, 22b, 23b, 26b vərəqlərində də başlıqlar üçün boş yerlər buraxılmış, lakin hansı səbəbdənsə həmin hissələr elə boş olaraq da qalmışdır. Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid digər əlyazmalarda da bu kimi hallara rast gəlirik.

Əlyazmada başlıq üçün boş buraxılmış sonuncu vərəqin (26b) mətni “*Bir gün adəmlər əvrəni, islam dini qüvvəti, qoşur atlı Salur yegi...*” sözləri ilə başlayır və burada Qazan xanın yeddibaşlı əjdəhanı öldürməsindən danışılır.

Qeyd edək ki, burada Qazan xan üçün işlədilmiş epitetlər yuxarıda nümunə olaraq verdiyimiz parçalardan bir qədər fərqlənir. Ən maraqlısı isə odur ki, bu epitetlər sırasında “Savalan dağı yaylaqlı” və “Azərbaycan ləngəri” ifadələrinə də rast gəlirik:

“...Salur yegi, Eymur görki, Zülqədirlı dölüsü, Savalan dağı yaylaqlı, Sarıqamış qışlaqlı... Adərbaycan ləngəri, padşahun vəkili Ulaş oğlu Qazan qara yazun fəslində tazı-tula yeddürdi,.. ava getdi”.

Boyun qısaca məzmunu isə belədir: Günortaya qədər Aq Manqanda ov ovlayan Qazan yoldaşlarını (mətndə: aqalarını) orduya göndərərək tək qalır və qaranlıq düşəndə Qara dağın ətəyində yeddi yerdə alovlanan – tüstülənən od görür. Həmin yerə yaxınlaşanda alovun yeddibaşlı əjdaha olduğunu görür. Qazanın ovda tək qaldığını eşidən Lələ Qılbaş ağasının ardınca gəlir. Qazan lələsi ilə əjdahanın üstünə getməsi barədə məsləhətləşir və “hə” cavabını aldıqdan sonra bu heybətli heyvanı öldürməyə girişir. Əjdaha əvvəlcə Qazanı sümürüb udur, lakin igid qəhrəman Allahına yalvardıqdan sonra əjdahanın ağzından xilas olur və yenidən vəhşi heyvanla vuruşur. Bu zaman Qazanın bir gözü qana bulaşır. Maraqlıdır ki, boyun bu hissəsində Qazanın öz gözü haqqında dediyi sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud”un 11-ci boyunda Qazanın yeddi başlı əjdahanın adını çəkdiyi soylamadakı cümlələrlə yaxında səsləşir. Aşağıda hər iki parçanı veririk:

Yedi başlu əjdər haya yetüb vardum,

Heybətindən sol gözüm yaşardı.

Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.

Bir yulandan nə var ki, qorxdun? – dedüm.

(Oğuzların diliylə Dedem Korkudun Kitabı, səh.190).

“Mərə sən mənüm namərd gözüm.

Qara polad sav qılıcun yalmanından qorxmazdun,

Sühar oqlar peykanından üşənməzdün.

On altı batman kafir görzi təpəmdən dəgdi, pörtləmədüin.

Əjdəha dedikləri bir yulandır, anda nə var ki, bulaşursan, öləzürsən?

Sənün kimi namərd göz mənüm kimi mərd igiddə neylər?”

(Yeni əlyazma, 28b-29a).

Bu sözləri dedikdən sonra Qazan əvvəlcə xəncər ilə gözlərini oymaq istəyir, lakin bu fikrindən daşır. Əjdahaya səksən ox tuşlayan Qazan sonda vəhşi heyvanı öldürür və onun dərisini soyduraraq özünə don düzəldir və bu qiyafədə Bayındır padşahın hüzuruna gəlir. Padşahın vəkilləri əvvəlcə Qazanın əjdahaya döndüyünü düşünərək onu öldürmək qərarına gəlsələr də, padşah onlarla razılaşır və Qara Budağı igidin üstünə göndərir. Qara Budağ məsələdən xəbərdar olur və padşah İç Oğuzla Dış Oğuzla birgə öz vəkili – Qazanı qarşılayır. Padşahın ayağına düşən Qazan əjdaha dərisindən sayəban (kölgəlik) tikdirir və yeddi gün, yeddi gecə padşahı qonaqlayır. Boy bu sözlərlə bitir:

Dədəm Qorqud der: “Qazan kimi qoçaq igid dünyadan gəldi – keçdi”.

Yeni əlyazmadakı bu boyun məzmunundan da göründüyü kimi, o istər həcminə, istərsə də hadisənin təsvirinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”da yer alan boylar səviyyəsində deyil. Başqa sözlə desək, “Qazanın əjdahanı öldürməsi süjeti ümumi axarına görə boy janrının tələblərini tam ödəmir”. (R.Qafarlı)

Onu da qeyd edək ki, başda Şahgüli olmaqla dörd nəfərin hazırladığı mətndə, ümumiyyətlə, başlıq yoxdur. Burada mətndəki bölümlər 25 nömrə altında verilmişdir ki, fikrimizcə, bu daha məqsədəuyğun bir qərardır.

Əlyazmanın mətnində başlıq üçün boş buraxılmış yerlərdən birində (5b) fars dilində karandaşla yazılmış belə bir qeyd vardır:

Celd-e doyyom-e kitab-e torkman lesani. 1347

Türkmən dilindəki kitabın ikinci cildi. 1928/1929

Qeyddəki sonuncu sözün (*lesani* – dil) ərəb əlifbasındakı ikinci hərfi *sin* əvəzinə yanlış olaraq *se* hərfi ilə yazılmışdır. Bu fakta əsasən Y.Azmun və R.Əskər həmin sözün *lesan yox, əl-sani* (ikinci) olduğu qənaətindədirlər. Onların fikrincə, katib (əslində kitab sahibi) burada *sani* sözündən qabaq *rəbiül* və ya *cəmədiül* sözlərini yazmağı unutmuşdur (rəbiül-sani, cəmədiül-sani). Biz isə hesab edirik ki, həmin yazı kitab sahibinə aiddir: o, milliyətə İranda yaşayan türkmandır və bu qeydlə əlyazmanın türkmən dilində olmasını diqqətə çatdırmaq istəmişdir. “Celd-e doyyom” (ikinci cild) məsələsinə gəldikdə isə, düşüncük ki, mövcud əlyazma Dədə Qorqud haqqındakı soylamalardan ibarət olan kiçikhəcmli kitabın ikincisi imiş, yəni onun birinci cildi də həmin vaxt (1347/1928-29-cu ildə) naməlum xətt sahibinin istifadəsində olubmuş. Qeydi belə də izah etmək olar: xətt sahibi bu yazısı ilə əlyazmanın əvvəlki vərəqlərini (1a-5a) kitabın (mətnin) birinci cildi, sonrakıları isə (5b-31a) ikinci cildi kimi qəbul etmişdir. Əlyazmanın 4b vərəqinin yuxarısındakı qeyd də eyni xətlədir və mətnin birinci sətrindəki sözlərin təkrarıdır. Maraqlıdır ki, bu vərəqdə də başlıq üçün boş yer buraxılmışdır.

Əlyazmanın köçürülmə tarixinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, Şahgüli və b.-nin qeyd etdikləri kimi, katib 1a vərəqinin haşiyəsində iki sözün (*uçmağ, sızdırdı*) sözlərinin mənalarını izah edərkən Nadir şahın münşisi Məhəmməd Mirzə Mehdi xanın 1759-cu ildə tamamladığı “Sənglax” (“Daşlıq”) adlı lüğətində veril-

miş çağatay türkcəsinin məşhur nümayəndələrindən olan şair Lütfinin (XV əsr) iki beytindən istifadə etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, sözügedən əlyazma bu tarixdən (1759) sonra hazırlanmışdır. Əlyazmanı araşdırmış tədqiqatçılardan M.Ekici və Y.Azmun isə onun XVII-XVIII əsrlərə aid olduğunu təxmin edirlər. Əlyazmadakı *eşikağası*, *divanbəgi*, *cəbbadar* (cəbbəxana müdiri) kimi vəzifə adları onun arxetipinin Səfəvilər dövrünə aid olduğunu sübut edən amillər sırasındadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əlyazmanın mətnində olan eyni sözlərin müxtəlif nəşrlərdə həm fərqli oxunuşları, həm də ayrıntılı mənalari diqqəti çəkir. Bu qəbildən olan sözlərdən biri üzərində ayrıca dayanmaq istəyirik. Bu, aşağıda verilmiş cümlədəki *ayqaq* sözüdür:

Ayqaqların ağzından, çuqulların dilindən, quru böhtan bəlasından Dədəm der: Həq-təala saxlasın canını (15b).

Ayqaq sözünün mənasını M.Ekici *cahil*, Y.Azmun isə *boş konuşan*, *geveze* kimi mənalandırmışdır. N.Şahgüli və b.-nin nəşrində bu sözün *çok konuşan* mənası qeyd olunur. R.Əskərin nəşrində də *ayqaq* sözünün *gəvəzə*, *çox danışan* mənası göstərilir. Göründüyü kimi M.Ekicidən başqa, digər tədqiqatçıların fikrincə *ayqaq* çox danışan deməkdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyan bu söz dilimizin Qax və Naxçıvan şivələrində *ayqax* şəklində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu sözün Qaxda *bələdçi*, Naxçıvanda isə *təlxək* mənalari qeydə alınmışdır. Çağdaş türk ədəbi dilində isə *ayqaq/ayğak* sözüə rast gəlmirik.

Türk dillərinin əski qatlarına dair lüğətlərə gəldikdə isə, *ayqaq* sözü bizə məlum məşhur əski lüğətlərdən Lazar Budaqovun və Vasili Radlovun lüğətlərində qeydə alınmışdır. L.Budaqov bu sözü *ayğak* kimi yazaraq onun çağatayca və qırğızcada *şahid*, *xəbərçi* anlamlarında işləndiyini göstərir.

Vasili Radlov da *ayğaq* sözünün qırğızcada, çağataycada *şahid* və *xəbərçi* mənalari qeyd edir. Alim bu sözün kökündə uyğurcada *danışmaq*, *demək* mənasında işlənən *aymaq* feilinin dayandığını da vurğulayır. Maraqlıdır ki, bu qədim söz dilimizin Füzuli şivəsində *aymağ* (söyləmək, demək) anlamında öz varlığını qoruyub saxlamışdır. *Demək*, *söyləmək* anlamını daşıyan *aymaq* feili ilə *ayqaq* (şahid; xəbərçi) düzəltmə ismi arasında müəyyən bir bağlılıq olması göz qabağındadır. Deməli, yuxarıda verdiyimiz nümunədə işlənmiş *ayqaq* sözü də burada *çox danışan*, *gəvəzə* anlamını yox, *xəbərçi* mənasını daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Şühədanamə” də bu söz *ayğaq* şəklindədir və *casus* anlamında işlənmişdir:

Əmma ravi der ki, neçə ayğaqlar Ziyadoğluna dedilər ki, Müslimün iki oğlu bu şəhərdə gizludürlər.

Aydınlıq üçün qeyd edək ki, “Şühədanamə”nin farsca orijinalı olan “Rövzətüş-şühəda” əsərində *ayğaq* sözünün qarşılığı *casus* leksik vahididir.

Onu da qeyd edək ki, *xəbərçi* və *casus* sözləri arasında müəyyən mənə bağlılığı olsa da, fikrimizcə, yeni aşkara çıxarılmış əlyazmada işlənmiş *ayqaq* sözü daha çox *casus* mənasını verir. Bunu həmin cümlədə işlənmiş *çuğul* (xəbərçi) sözü də təsdiq edir.

Alman türkoloqu Dorfer “Yeni farsçada türk ünsürləri” adlı məşhur kitabında *ayqaq* sözünün *xəbərçi* mənasını göstərərək bu leksemin özbək dilində *kəşfiyyətçi*, *casus* anlamlarında da işləndiyini qeyd edir. Dorfer həmçinin *ayqaq* sözünün fars və monqol dillərinə keçdiyini də diqqətə çatdırır. Qeyd edək ki, “Özbək dilinin izahlı lüğəti”ndə *aygok* sözü ilə yanaşı, *ayğokçi* lekseminin *gizli agent*, *casus* və *salnaməçi* anlamlarında işləndiyi göstərilir. *Ayqaq* // *ayğaq* sözü ilə bağlı onu da əlavə edək ki, İran leksikoqrafı Həsən Ənvərinin “Soxən” adlı farsca izahlı lüğətində türkmənşəli bu leksemin orta əsrlərdə fars dilində *xəbərçi* anlamında işlənməsi qeyd olunur.

Əlyazmanın yazı xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirlərimizi də bildirmək istəyirik. Mətn şikəstə ünsürlü gözəl nəstəliq xətti ilə, əsasən, 14 sətirdə yazılmış və qızılı suyu ilə işlənmiş beş nazik xətlə haşiyəyə alınmışdır. Haşiyədəki 1-ci və 2-ci, eləcə də 3-cü və 4-cü xətlərin arası qızıl suyu ilə doldurulmuşdur. Beşinci xətt isə bütün bu xətləri dövrəyə alır. Əlyazmadakı mövcud 1a vərəqinin mətni bu sözlərlə başlanır: “*Həq-təala gögdən Qur’an endürdi arı dinli Mühəmmədə oqumaq üçün*”. Əlyazmanın sonluğu – axırıncı cümləsi isə belə səslənir: “*Dədəm Qorqud der: “Qazan kimi qoçaq igid dünyadan gəldi-keçdi”* (31a).

Əlyazmanın mövcud ilk vərəqindən (1a) başlayaraq, bir sıra vərəqlərin haşiyələrində katib kiçik xətlə öz dövrü üçün arxaik səciyyə daşıyan bəzi türkmənşəli sözlərin izahını vermişdir. Məsələn, *uçmaq* (behişt), *ağayıl* (qoyun, qoyun sürüsü), *böri* (qurd), *imrəmək* (həvəslənmək), *ırğanmaq* (sallanmaq) və s. Qeyd edək ki, bu izahlar sırasında yanlış olanları da vardır. Məsələn, katib *ornac* sözünü “*zahirən görk və borazəş (yaraşlıqlı – M.N.) mənasına ola*” kimi açıqlayır (3a). Halbuki *ornac* sözü burada ölən adamın *yurdunda qalan*, *varis*, *xələf* anlamındadır. Azmun isə kitabın “Sözlükçe” bölümündə bu sözü *ornaç* kimi yazaraq onu belə mənalandırır: *göstəriş*, *yakışık*. Yeni əlyazmanın digər nəşrlərində isə *ornac* sözünün *varis*, *xələf* mənalari göstərilir.

Qeyd edək ki, əlyazmanın haşiyəsində yazılmış izahlar yalnız ilk vərəqlərdədir, sonrakı vərəqlərdə onlara rast gəlmirik. Əlyazmanın haşiyəsindəki xətlə əsas mətnin xətti eyni katibə məxsusdur. Sadəcə olaraq, haşiyədəki yazılar əsas mətnlə müqayisədə kiçik xətlə yazılmışdır.

Əlyazmanın bədii tərtibinə görə düşünürük ki, o, yüksək vəzifəli şəxs üçün hazırlanmışdır. Qeyd edək ki, əlyazmanın hazırkı sahibi, İranın Gülüstan ostanının Günbət şəhər sakini Vəli Məhəmməd Xocanın dediyinə görə, o, bu qiymətli kitabı Tehrandakı bir bukunist mağazasından almışdır. Kitabı satan şəxs Vəli Məhəmməd Xocaya Qacarlar nəslindən olduğunu və əlyazmanın Ağa Məhəmməd şah Qacarı kitabxanasına məxsus olduğunu söyləyir. Deməli, əlyazma uzun zaman bu görkəmli dövlət xadiminin kitabxanasında olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu kimi, yeni aşkarlanmış “Dədə Qorqud” əlyazmasında da bahadırlıq və mərdlik, igidlik və qoçaqlıq, comərdlik və əliaçıqlıq, insansevərlik və xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlər təənnüm olunur. Əlyazmanın dili də eposda olduğu kimi, özünəməxsusluğu: axıcılığı və oynaqlığı, ritmikliyi və ahəngdarlığı, coşqunluğu və lirizmi, obrazlığı və yüksək poetik xüsusiyyətləri ilə seçilir ki, bütün bunlar da oxucuya yüksək estetik zövq verir. Aşağıdakı kiçik parça bunu əyani şəkildə sübut edir:

*Sərp yügürür sallar atlar - ər qanadı; minə bilməz, çapa bilməz,
Bir müxənnəs ol atları savaşı günü minincə minməsə yeg.
Çalar, kəsər, götürür, qara polad sav kılıclar - ər azusu;
Anı çala bilməz, yetürə bilməz Müxənnəsün əlində
Qılıcdan isə, mərd igidün əlində bir aqac yeg.
Oti bitməz qara dağlar yıxılsa yeg
At yeməyən acı otlar qara yerün üzərində bitincə bitməsə yeg.
Adəm içməz bulanuç sası su
Damarından çəkilsə yeg.
Bəzə miskin, xeyir görməz, kor ilən nakəs baylar,
Dədəm der: Talamban pozulsa yeg. (22a-22b)*

Daha bir vacib məsələ haqqında öz fikirlərimizi bildirmək istəyirik. Ə.B.Ərcilacunun da qeyd etdiyi kimi, yeni aşkarlanmış “Dədə Qorqud” əlyazmasının Türkiyə nəşrlərində, daha doğrusu, əski əlifbada olan mətnin transkripsiyasında kifayət qədər fərqli məqamlar vardır (“Türkologiya”, N4, 2019, səh. 80-81). Bakıda prof. R.Əskərin nəşrə hazırladığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmasının transkripsiyasında da mübahisəli məqamlar az deyil. Bunu nəzərə alaraq biz sözügedən əlyazmanın yenidən nəşrə hazırlanmasını bir mətnşünas-əlyazmaçı kimi müəyyən mənada özümüzə borc bilərək bu işi artıq tamamlamış və tezliklə nəşrə təqdim etmək fikrindəyik.

Əlyazma ilə bağlı daha bir incə məqam onun Günbət yazması, yoxsa Türkmən Səhra nüsxəsi adlandırılmasına aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yeni aşkarlanmış əlyazmanın “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü nüsxəsi kimi təqdim olunması mətnşünaslıq baxımından yanlışdır. Günbət yazması məsələsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, əlyazma kitabı Tehrandakı aşkara çıxarıldığı və uzun müddət ərzində bu şəhərdə saxlanıldığı üçün onun Tehran əlyazması adlandırılması məqsədəuyğundur. Qeyd edək ki, R.Əskər də bu fikirdədir.

Bir neçə kəlmə də yeni aşkara çıxarılmış əlyazmanın adı haqqında. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əlyazmanın bizə gəlib çatmayan ilk vərəqində, çox güman ki, onun adı qeyd olunubmuş. Hər halda indiyədək əldə olan Dədə Qorqud əlyazmalarına əsasən, fikrimizcə, yeni aşkara çıxarılmış əlyazmanı şərti olaraq “Dədə Qorqud: soylamalar və Qazan xanın əjdəhanı öldürdüğü boy” və ya “Oğuznamə” adlandırmaq olar. Xatırladaq ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un məlum Drezden və Vatikan nüsxələrində əlyazmaların adları bu şəkildədir: “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-yi Oğuzan”; Hekayət-i Oğuzname-yi Qazan bəg və geyri”.

Nəticə

Dədə Qorqudla birbaşa bağlı olan daha bir əlyazma Ankarada – Türk Tarix Qurumunda saxlanılır. Həmin əlyazma professor Mustafa S.Kaçalın tərəfindən nəşrə hazırlanmış və şərti olaraq “Oğuz-namə” adlandırılmışdır. Bu əlyazmada “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Drezden əlyazmasının əvvəlindəki Dədə Qorqud haqqında olan hissə (mətnə: Hekayət-i Qorqud Ata) və birinci boy (mətnə: Əl-hekayətül-əvvəlu) yer almışdır və bu hissələr Drezden əlyazmasından, demək olar ki, fərqlənir. Təliq xətti ilə yazılmış cəmi 11 vərəqlik bu əlyazma yarımçıqdır: onun əvvəli və sonu yoxdur. Onu da diqqətə çatdıraq ki, Ə.B.Ərcilasun bu əlyazmanı “Dədə Qorqud”un 3-cü əlyazması, Tehrandakı yeni aşkar olunmuş əlyazma kitabını isə eposun 4-cü əlyazması adlandırır.

Əlyazmanın olduqca böyük əhəmiyyəti sırasında xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, burada işlənən bir sıra sözlərin “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden əlyazmasındakı indiyədək oxunuşu mübahisə doğuran ayrılı-

ayrı leksik vahidlərə aydınlıq gətirməsidir. Məsələn “Kitabi-Dədə Qorqud”da indiyədək *ortac*, *çaya girsə*, *qanadıyla* kimi oxunmuş leksik vahidlər yeni əlyazmada *ornac*, *çapa girsə*, *qanadı ala* şəklindədir ki, bu da tamamilə düzgün variantdır. Ümumiyyətlə, yeni aşkarlanmış “Dədə Qorqud” əlyazmasını türkologiya üçün əlamətdar hadisə sayır və hesab edirik ki, bu dəyərli əlyazma kitabı ən yüksək səviyyədə və ətraflı şəkildə araşdırılmalıdır.

Recently discovered manuscript of Dada Gorgud: new version of the epic

Summary

In 2019, a new manuscript of Oguz’s main book, Dada Gorgud, was discovered. There is almost no textual consistency and correlation between the recently discovered manuscript and the famous manuscript copies of Kitabi Dada Gorgood. The new manuscript titled *Matin Ekici* is completely called: “The Book of Dede Korkut. Turkestan / Turkmen desert. 13th battle: The killing of the seven-headed dragon by Salur Casan. ”The 31-page manuscript does not contain a title. Researchers studying the manuscript suggest that it dates from the 17th and 18th centuries. Due to the manuscript's artistic composition, we think it was prepared for a senior An official in a recently discovered manuscript of Deda Gorguda glorifies such qualities as courage and bravery and generosity, as well as humanity and kindness.

Недавно обнаруженная рукопись «Китаби Деде Горгуда»: новая версия эпоса

Резюме

В 2019 году была обнаружена новая рукопись главной книги Огуза «Дада Горгуд». Между недавно обнаруженной рукописью и известными рукописными копиями «Китаби Дада Горгуд» почти нет текстовой согласованности и корреляции. Новая рукопись названная *Matin Ekici* полностью называется: «Книга Деде Коркута. Туркестан / Туркменская пустыня. 13-й бой: убийство Семиголового дракона Салур Казаном». 31-страничная рукопись не содержит заголовка. Исследователи, изучающие рукопись, предполагают, что она датируется 17 и 18 веками. Из-за художественной композиции рукописи мы думаем, что она была подготовлена для высокопоставленного чиновника. В недавно обнаруженной рукописи «Деде Горгуда» прославляются такие качества, как мужество и отвага, храбрость и щедрость, а также гуманность и доброта.

Göndərilib: 10.02.2020

Qəbul edilib: 13.02.2020